

Analysis of the Status of "Agreement to Form Marriage" in Islamic Law, according to the Right-Based and Rule-Based Revocability

Hosein Javar · Associate Professor, Department of Private Law, Faculty of Law, College of Farabi, University of Tehran, Qom, Iran. (Corresponding Author) hjavar@ut.ac.ir

Mohaddeseh Osuli Yamchi · PhD in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, College of Farabi, University of Tehran, Qom, Iran.

m.osuli114@yahoo.com

Abstract

1. Introduction

The study explores a complex facet of contract law in Islamic jurisprudence: the binding or discretionary nature of agreements concerning future marital commitments. Specifically, it delves into whether a promise between two individuals to marry in the future constitutes a binding contract enforceable by judicial authorities or remains a discretionary commitment, allowing either party to withdraw from the agreement. This question holds significance as agreements of this nature are increasingly relevant within Islamic societies, where traditional legal principles intersect with evolving societal norms.

The paper recognizes that contract law within Islamic jurisprudence contains distinct principles related to legally-binding and revocability, which influence the enforceability of agreements, including those associated with marriage. The scope of this study includes a doctrinal analysis examining authoritative legal texts and juristic opinions on agreements to marry, as well as an evaluation of perspectives within Islamic law that argue for and against the binding nature of these commitments. The findings aim to clarify the role of judicial intervention in enforcing marital commitments and determine whether a right-based or rule-based approach better aligns with foundational Islamic legal principles. This

distinction between right-based revocability, which reflects individual discretion, and rule-based revocability, which entails inherent legal obligations, serves as a central framework for analyzing whether an "agreement to form a marriage" constitutes an enforceable contract.

2. Research Question

This study addresses the following critical question within Islamic jurisprudence and contract law:

Is an "agreement to form a marriage" between two parties legally binding, allowing for enforceability in an Islamic court, or is it inherently discretionary, permitting either party to retract the agreement without legal repercussions?

In answering this question, the paper also examines related considerations, such as the authority of the Islamic ruler to intervene in marital agreements and the potential for a court to act on behalf of a recalcitrant party to formalize a marriage. This inquiry into the scope and limits of bindingness in marital agreements addresses broader concerns regarding personal autonomy, judicial authority, and the interface of religious principles with societal expectations in Islamic contexts.

3. Research Hypothesis

The authors hypothesize that the enforceability of an agreement to marry under Islamic jurisprudence is governed by a rule-based framework of revocability rather than a right-based approach. This hypothesis proposes two key points:

Revocability as Rule-Based: The revocability attached to such agreements is intrinsically connected to the contract's nature, meaning it is governed by fixed principles of Islamic law rather than individual rights or discretionary powers.

Non-Enforceability of Marriage Agreements: Following a rule-based interpretation, a commitment to marry lacks enforceability, implying that the agreement does not grant the other party a right to compel marriage, nor does it empower the court to enforce such a contract through a proxy.

The hypothesis suggests that an agreement to marry is not inherently binding, as its enforceability would compromise the individual's "right to refuse marriage," which Islamic law recognizes as a protected right. Thus, the paper posits that any attempt to enforce an agreement to marry contradicts the rule-based understanding of revocability in Islamic contract law and that the autonomy to refuse remains intact under this framework.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This study employs a doctrinal methodology, focusing on a detailed analysis of primary Islamic legal texts and interpretations by prominent Islamic jurists. The approach involves reviewing classical jurisprudential sources, including Quranic verses, Hadith, and scholarly commentaries, as well as secondary literature that addresses modern interpretations and applications of Islamic law.

The framework is divided into two central concepts: right-based revocability and rule-based revocability, both of which are foundational in Islamic legal theory.

Right-Based Revocability: This concept reflects agreements where the revocability or legally-binding is viewed as a right of the individual parties, allowing them to retain discretion over enforcing or withdrawing from the agreement. Such revocability emphasizes personal autonomy, implying that the individual has the liberty to uphold or reject the agreement without legal consequences imposed by an external authority.

Rule-Based Revocability: In contrast, rule-based revocability asserts that the nature of the agreement inherently includes obligations, thereby embedding bindingness within the contract itself. This interpretation aligns with principles suggesting that the obligations are inseparable from the contract's nature and must be upheld according to Islamic legal precepts, leaving little room for personal discretion.

5. Results & Discussion

The study's findings elucidate the complexity of enforcing marital agreements within the framework of Islamic jurisprudence, distinguishing between rule-based and right-based revocability. Through an analysis of juristic opinions and principles, the research demonstrates that an "agreement to form a marriage" does not constitute a binding commitment in the legal sense, due to its unique position as an agreement with irrevocable revocability. This classification diverges from most contract types, where obligations are often enforceable by law and governed by a right to terminate or fulfill the contract based on mutual consent or legal authority.

The research clarifies that while Islamic contract law generally upholds the binding nature of agreements – backed by principles like "fulfill your contracts" and "the faithful are bound by their conditions" – a promise to marry operates outside this paradigm. Marriage agreements are categorized under "rule-based revocability," where the revocability (or non-binding nature) is inherent to the agreement. This type of revocability underscores the autonomy retained by the individuals involved, reinforcing that they possess an unalterable right to refuse the marriage at any stage. This right to autonomy in marital decisions is not only protected but also deemed non-negotiable, emphasizing that neither party can unilaterally, nor can an Islamic court on their behalf, compel the marriage to proceed.

The findings also reveal that attempts to enforce marriage agreements may lead to misinterpretations of Islamic legal principles if the hierarchical reasoning and subject-matter relationship are disregarded. Misapplication of the principle "the Islamic ruler has authority over the recalcitrant" risks confusing moral or ethical expectations with enforceable legal duties, particularly where marriage

is concerned. Unlike typical contracts that bind parties to fulfill obligations, the promise to marry prioritizes individual discretion and respects the "right to refuse," underscoring that marriage decisions rest firmly within the realm of personal choice.

Additionally, the concept of "irrevocable revocability" further defines the nature of a marital promise, indicating that while the agreement may be morally binding in some respects, it remains legally non-binding. This distinction reflects the values embedded within Islamic jurisprudence regarding the sanctity of marital autonomy and freedom of choice. The discussion highlights that marriage agreements fall outside the enforceable scope of Islamic contract law principles, as binding individuals to marry would violate the principle of mutual consent and respect for personal choice in matters of marriage.

The study also suggests an amendment in legal terminology, proposing that the term "promise" be replaced with "commitment" to reduce interpretive errors. This distinction clarifies that a promise to marry, unlike other contractual obligations, lacks enforceability and maintains the individuals' autonomy, emphasizing the importance of precise language in addressing commitments with significant moral but limited legal weight.

6. Conclusion

The study concludes that the enforceability of marriage agreements is distinct from most contractual commitments due to the nature of marriage as a personal and discretionary decision in Islamic jurisprudence. The analysis reveals that misinterpretation of key Islamic principles may arise when the hierarchical structure of reasoning or the relationship between legal rulings and specific subject matter is overlooked. Specifically, the principle of irrevocable revocability underlines that individuals retain the right to terminate the agreement, even if made as a commitment, and this right cannot be overridden by external authorities or enforced by a judicial body.

Unlike other contracts where the "right to terminate" is intrinsic and non-revocable, a marital promise holds a unique position. The commitment to marry remains "permissible (revocable)" and operates under a rule-based framework, whereby autonomy and discretion in marital choices are safeguarded. This means that, regardless of whether the agreement is a unilateral or bilateral commitment, or directed at a third party, it does not impose enforceable obligations on the parties involved. Islamic law thereby excludes such agreements from the general rules mandating the fulfillment of commitments, underscoring the significance of maintaining autonomy in decisions related to marriage.

The exclusion of marriage agreements from enforceability within Islamic jurisprudence is thus rooted in the importance of preserving the individual's right to choose freely in marriage matters. Attempts to enforce a marriage

agreement would undermine personal freedom and autonomy, contrary to the principles of Islamic law that protect individual rights in marital selection. The conclusion emphasizes that the commitment to form a marriage should not be construed as a legally binding contract, reinforcing that the right to withdraw or refuse marriage is inherent and cannot be waived by either party.

In response to interpretive ambiguities, the study recommends adopting "commitment" instead of "promise" to clearly delineate non-binding moral obligations from enforceable legal contracts. This precision in terminology could enhance legal clarity in addressing the nuances of agreements within Islamic jurisprudence, avoiding misinterpretations that might otherwise obscure the protective principles surrounding marital autonomy.

Keywords: Marriage Contract, Agreement to Form Marriage, Right-Based Revocability, Rule-Based Revocability, Enforceability of Commitment.

تحلیل وضعیت «توافق بر تشکیل نکاح» با ابتناء بر جواز حقی و حکمی

حسین جاویر * دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشکده‌های فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

hjavair@ut.ac.ir

محدثه اصولی یامچی * دانش‌آموخته دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشکده‌های فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران.

m.osuli114@yahoo.com

فارابی، دانشگاه تهران، قم، ایران.

چکیده

اگر چه در خصوص «توافق بر عقد نکاح»، از منظر قواعدی مثل لزوم وفای به عهد و اصل حاکمیت اراده پژوهش‌هایی صورت گرفته است، مع‌هذا بررسی آن از منظر دلایل بنیادی‌تر، مانند تأثیر ماهیت لزوم و جواز حقی و حکمی در مسأله، ضروری به نظر می‌رسد. پرسش پژوهش حاضر از این قرار است که مبنا انگاری وصف لزوم و جواز تعهد بر تشکیل نکاح بر شناسایی سلسله مراتب دلایل و یافتن مبانی حاکم چه تأثیری دارد و نسبت آن با عمومات یادشده چگونه است؟ ضمن مراجعه گسترده به آراء فقیهان و حقوقدانان با روش توصیفی تحلیلی، معلوم شد «تعهد بر تشکیل نکاح»، اعم از آنکه به صورت «ایقاع»، «وعده یک طرفه ضمن عقد»، «وعده متقابل زن و مرد» و یا «تعهد بر ثالث» و نظایر آن باشد، در مرتبه «قواعد امری» قرار می‌گیرد و در نتیجه، «التزام‌ناپذیر» و «جایز حکمی» است و بنابراین، وصف «جواز رجوع» و «اختیار امتناع از نکاح»، «سلب‌ناشدنی» است. در مقابل، دیدگاه رقیب که به دلیل غفلت از مبانی بنیادی‌تر و با خلط مبنا و بناء و حاکم و محکوم، معتقد است به موجب دلیل لزوم وفای به عهد و عمومات صلح، «آزادی اراده و اختیار» اشخاص در امر وصلت، در مرتبه «قواعد تخییری» و در نتیجه، «تحدیدپذیر» و «سلب‌شدنی» است و در نتیجه، توافق بر تشکیل عقد نکاح، موجب «التزام متعهد» و «امکان الزام وی به انجام نکاح به امر حاکم» خواهد بود. سرانجام، اصلاح عبارت «وعده» به «تعهد» برای برون‌رفت از خطا در تفسیر ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی ایران ضروری است.

واژگان کلیدی: عقد نکاح، توافق بر تشکیل نکاح، جواز حقی، جواز حکمی، التزام‌پذیری تعهد.

مقدمه

یکی از ساحت‌های مهم در توافقات‌های اشخاص، این است که آیا تعهدات ناشی از این توافقات‌ها برای طرفین الزام‌آور است یا خیر؟ به همین مناسبت، در قراردادها از «وصف لزوم و جواز» گفت‌وگو می‌شود. یکی از توافقات‌های محل بحث، «توافق زن و مرد بر تشکیل نکاح در آینده» است. حتی ممکن است سخن از الزام به ازدواج ناشی از شرطی باشد که اشخاص ثالث برقرار کرده‌اند (تعهد ازدواج بر ثالث).

پرسش مهمی که در این باره وجود دارد، این است که آیا این توافق، الزام‌آور است؛ به گونه‌ای که اولاً، متعهد له که ممکن است زن باشد یا مرد یا هر دو، بتواند از محکمه، الزام متعهد را به تشکیل نکاح مطالبه کند و ثانیاً، دادگاه نیز برحسب مضمون تعهد، به الزام متعهد حکم دهد و در صورت استنکاف از اجرای حکم، نماینده دادگاه به جای متعهد در دفترخانه حاضر شود و انشای نکاح را انجام دهد.

از آنجاکه اولاً، این قبیل توافقات‌ها رو به فزونی است و ثانیاً، یافتن وضعیت این توافقات‌ها، بر روابط خصوصی اشخاص و نیز امکان دخالت حاکمیت مؤثر است، بررسی آن، مهم و ضروری به نظر می‌رسد.

پاسخ به این پرسش بر اساس دلایل و مبانی مختلف، متفاوت است. در دیدگاه رقیب، مبتنی بر دلایلی مانند «اوفوا بالعقود» یا «عمومات صلح (الصلح جایز بین المسلمین)» یا «عمومات شرط (المؤمنون عند شروطهم)»، تعهد بر تشکیل نکاح، الزام‌آور و التزام‌پذیر تلقی شده است و به موجب این تعهد، «اختیار امتناع از ازدواج»، از شخص متعهد سلب می‌شود. بدین ترتیب، در صورت استنکاف متعهد، امکان الزام وی به انعقاد نکاح وجود دارد و به موجب قاعده «الحاکم ولی الممتنع»، در نهایت، امکان تشکیل نکاح توسط حاکم به ولایت از سوی شخص مستنکف هم وجود دارد. به نظر می‌رسد در این رویکرد، از سلسله مراتب استدلال و مبانی بنیادی‌تر و رابطه حاکم و محکوم موجود میان دلایل غفلت شده است. در نتیجه، نتایج حاصل از این استدلال، پذیرفتنی نیست.

در دیدگاه مختار، از آنجاکه این پرسش به وصف لزوم و جواز مربوط است، پاسخ دقیق‌تر و فنی‌تر، به نوع لزوم و جواز موجود در این قبیل تعهدات بستگی دارد. اگر وصف جواز یا لزوم از توافق یا تعهد انفصال‌پذیر باشد، با «لزوم و جواز حقی» و اگر پیوستگی وصف لزوم یا جواز به کیفیتی باشد که نوعی اتصال انفصال‌ناپذیر با قرارداد یا تعهد داشته باشد که با هیچ شیوه‌ای نتوان

آن را سلب کرد، با «لزوم و جواز حکمی» روبه‌رو هستیم. یکی از ابعاد مهم این تقسیم، به مرحله تشکیل نکاح یا به تعبیر بهتر به «توافق یا تعهد بر تشکیل نکاح» مربوط است که ماهیتاً، نوعی «توافق یا تعهد بر توافق» شمرده می‌شود. درباره تعهداتی که مضمون آن‌ها، «التزام به تشکیل نکاح در آینده» است، صورت‌های مختلفی وجود دارد. این تعهد ممکن است «به صورت یک‌جانبه و در قالب ایقاع»، «به صورت یک‌جانبه و ضمن توافق عقد تشکیل نکاح»، «به صورت یک‌جانبه و ضمن صلح بر خون‌بس/خون‌بر» یا «با تعهد متقابل به تشکیل نکاح» باشد. به موجب وصف جواز حکمی و تحلیل‌های نتیجه‌گرا (جلوگیری از نتایج زیان‌بار ناشی از تشکیل ازدواج‌های با کراهت شدید)، می‌توان به امتناع‌پذیری ذاتی نکاح تا قبل از تشکیل نهایی آن نظر داد. بدین ترتیب، اولاً، تعهد یا توافقی که در این باره می‌شود، جایز است. ثانیاً، جواز آن، حکمی و سلب‌نشده است. بنابراین، «تعهد بر ازدواج» «التزام‌پذیر» نیست و در نتیجه، «اختیار امتناع از ازدواج»، سلب‌نشده نیست.

برای تبیین مسئله، نخست، مفهوم لزوم و جواز حقی و حکمی در نکاح و جنبه‌های امری و تخییری در آن و سپس، آثار لزوم و جواز حقی و حکمی در حقوق خانواده و در ادامه، کاربردی آن در دو مورد توافق بر تشکیل نکاح از جمله در قالب صلح بر خون‌بس (متضمن تعهد بر نکاح یکی از دختران خانواده قاتل) بررسی شده است.

۱. مفهوم لزوم و جواز حقی و حکمی در نکاح

پیش از بحث درباره جایگاه لزوم و جواز حقی و حکمی در نکاح، لازم است مفهوم شایع از لزوم و جواز در قراردادها و مفهوم حق یا حکم بودن آن، به طور کلی بررسی و سپس موقعیت این نهاد در نکاح شناسایی شود. این دو مطلب در ادامه به ترتیب بررسی می‌شود.

۱.۱. مفهوم شایع از لزوم و جواز در قراردادها

به صورت رایج، در بیان لزوم و جواز قراردادها به مواد ۱۸۵ و ۱۸۶ قانون مدنی استناد می‌شود. درحقیقت، در این رویکرد بر اساس برخی مبانی فقهی (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۲۴)، «اختیار بر هم زدن»، محور تشخیص قراردادهای لازم شمرده شده است (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۲۴). براین اساس، ملاک در لازم بودن قرارداد این است که آیا می‌توان آن را یک‌جانبه و بدون رضای طرف دیگر و بدون وجود هیچ سببی بر هم زد یا خیر؟

در این رویکرد، عقد لازم، قراردادی است که طبع اولیه و شأن آن چنان است که به صورت یک‌جانبه قابل بر هم زدن نیست (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص. ۳۵). با همین دیدگاه و به موجب ماده ۱۸۵ قانون مدنی نیز «عقد لازم آن است که هیچ‌یک از طرفین معامله حق فسخ آن را نداشته باشد مگر در موارد معینه». بنابراین، بر هم زدن یک‌جانبه قرارداد تنها با مجوز قانونی (اختیارات) ممکن خواهد بود. به موجب ماده ۱۸۶ قانون مدنی، «عقد جایز آن است که هریک از طرفین بتواند هر وقت بخواهد آن را فسخ کند».

در قراردادهای جایز اصولاً برای بر هم زدن، دلیلی نیاز نیست و می‌توان عقد را بدون دلیل موجه نیز بر هم زد. به همین دلیل، در قراردادهای جایز جز درباره جعل خیار برای ثالث، از شرط خیار گفت‌وگو نمی‌شود؛ زیرا خیار درحقیقت، سلطه و اختیاری است که صاحب خیار برای بر هم زدن عقد دارد؛ به طوری که در صورت نبود این خیار، عقد لازم باشد درحالی که این معنا در عقود جایز وجود ندارد؛ زیرا در این نوع قراردادها «عهد و التزام» مؤکد وجود ندارد و بنای آن‌ها بر اباحه است (غروی نایینی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص. ۸۹) و بدون خیار نیز این قراردادها جایز شمرده می‌شوند (گیلانی نجفی، ۱۴۰۷ق، ص. ۸۳). در این معیار، به‌طور طبیعی، حقی یا حکمی بودن لزوم و جواز تابع وصف این اختیار و امکان سلب و اسقاط آن خواهد بود.

۲.۱. مفهوم دقیق‌تر از لزوم و جواز و جهات امری و تخییری در آن

ظاهراً معیار شایع در تمایز وصف لزوم و جواز در قراردادها کامل به نظر نمی‌رسد و از این نظر، انتقاد محققان را در پی داشته است (قنواتی و همکاران، ۱۳۷۹، ص. ۱۱۲). با پیمایش کلمات فقیهان و تحلیل موارد، معلوم می‌شود که باید به معیارهای جوهری و دسته‌بندی‌های موجود توجه داشت.

۱.۲.۱. معیار جوهری در تشخیص لزوم و جواز حقی و حکمی

بر اساس مبنایی که در مقایسه با مبانی دیگر، جوهری و بنیادی‌تر شمرده می‌شود، اگر بازگشت لزوم یا جواز به «قاعده وفای به عقد» باشد؛ به طوری که التزام به عقد در قلمرو تصرف طرفین قرارداد قرار داشته باشد، این لزوم و جواز، «حقی» شمرده می‌شود و سلب‌شدنی است و امکان سلب آن به موجب شرط یا اقاله وجود دارد و اگر لزوم و جواز از «خود عقد» و «به حکم شرعی/قانونی» ناشی شود، لزوم و جواز، «حکمی» است و امکان سلب آن وجود ندارد؛ زیرا اگر

از «خود عقد» ناشی شود، لزوم ذاتی یا جواز ذاتی دارد و اوصاف ذاتی سلب‌شدنی نیست و اگر «وصف لزوم و جواز، مبتنی بر حکم شرعی باشد»، با توجه به اینکه حکم شرعی قابل اسقاط نیست، لزوم و جواز ناشی از حکم شرعی نیز اسقاط‌پذیر نیست. بر اساس این ضابطه، چون اسباب انحلال نکاح، توقیفی است و در آن، خیار و اقاله راه ندارد (غروی نایینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص. ۵۵)، کشف می‌شود که لزوم نکاح، لزوم حکمی است. بنابراین، اتصاف نکاح به وصف لزوم، جنبه امری، حکمی و سلب‌نشدنی دارد؛ زیرا شأن قواعد و اوصاف امری از شأن توافق‌ها و تعهدات اشخاص بالاتر است و امکان توافق برخلاف آن وجود ندارد.

۲.۲.۱. گسست «قابلیت بر هم زدن (ارادی)» از «وصف بر هم خوردن (قهری)»

قراردادها از دیدگاه دخالت اراده برای بر هم زدن یا سلب این اختیار و نیز وصف بر هم خوردن قهری به دو دسته تقسیم می‌شوند. قراردادهایی که در آن‌ها این دو بُعد از یکدیگر متمایز می‌شوند (مانند قراردادهای اذنی و عموم قراردادهای لازم) و توافق‌هایی که قابلیت بر هم زدن در آن‌ها جنبه حکمی و امری دارد (مثل هبه و توافق بر تشکیل نکاح)؛ زیرا بر اساس نظر مشهور فقیهان، اختیار رجوع در هبه، «حکم» است و با هیچ شیوه قراردادی قابل سلب نیست و در توافق بر تشکیل نکاح نیز حسب مدعای نوشتار حاضر و بنا به دلایلی که در ادامه خواهد آمد، اختیار امتناع از ازدواج، جنبه حکمی دارد و سلب‌شدنی نیست.

الف. توافق با وصف گسست‌پذیری توافق از اختیار بر هم زدن

در بیشتر قراردادهای، ملاحظه می‌شود که دو ساحت «اختیار بر هم زدن یک طرفه» و «وصف بر هم خوردن»، از حیث لزوم و جواز از یکدیگر متمایز است و هرکدام وصف جداگانه‌ای دارد. جنبه نخست، حقی بودن «قابلیت سلب حق بر هم زدن» و «تخیری بودن» آن است؛ زیرا این بُعد در عموم قراردادهای لازم و نیز قراردادهای جایز اذنی، از مصادیق مقتضای اطلاق قرارداد است. در واقع، قابلیت سلب این اختیار، مبتنی بر «حق بودن» اختیار طرفین است؛ زیرا «امکان بر هم زدن» اگر ذاتی عقد باشد، سلب‌شدنی نیست (موسوی بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص. ۲۰۶). بنابراین، اصل نخست این است که ماهیت تغییر‌پذیر نیست، اما به نظر می‌رسد در این نوع قراردادها، «امکان (اختیار) بر هم زدن قراردادها»، جنبه «ترخیصی» دارد و بر «اطلاق عقد» متکی است (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۱۸، ص. ۲۵۹). در نتیجه، در رتبه قواعد تخیری قرار می‌گیرد

و «سلب‌شدنی» است.

بنابراین، اگر اختیار بر هم زدن در قالب شرط سقوط یا با اسقاط سلب شده باشد، حکم به امکان بر هم زدن، حکم به اعاده معدوم بعد از سقوط و از بین رفتن آن است درحالی‌که اعاده معدوم، عقلاً محال است (الساقط لا یعود والمعدوم لا یُعَاد) (کوه‌کمری، ۱۴۰۹ق، ص. ۷۴). به همین دلیل (اختیار بر هم زدن) است که به نظر بسیاری از فقیهان، قراردادهای جایز اذنی از قلمرو شمول ادله لزوم عقد از جمله «اوفوا بالعقود» خارج است و امکان محدود کردن اصل فسخ یا تعیین محدوده برای اعمال فسخ (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۳۴۰) و لازم شدن آن وجود دارد (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶ق، ص. ۲۰) و از دیدگاه «حق بر هم زدن»، جواز موجود در عقود جایز اذنی، «حقی» شمرده شده است (غروی نایینی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص. ۲۱).

درحقیقت، در نوع قراردادهایی که امکان فسخ در آن‌ها وجود دارد، اختیار بر هم زدن، اقتضای ذات نیست؛ زیرا اولاً، بر این مدعا دلیلی وجود ندارد و ثانیاً، در صورت شک، اصل، عدم آن است و ثالثاً، اگر چنین بود، امکان شرط برخلاف، ممکن نبود (جمعی از نویسندگان، بی‌تا، ص. ۸۴). پس در «قراردادهای جایز اذنی»، «استقلال در بر هم زدن» وجود دارد که سلب‌شدنی است و در «قراردادهای لازم»، هویت بسیط و واحدی شکل می‌گیرد و هیچ‌کدام از طرفین قرارداد در بر هم زدن قرارداد، استقلال ندارند، اما «نداشتن استقلال در بر هم زدن»، سلب‌شدنی است و «اعطای استقلال در بر هم زدن» امکان دارد و امکان بر هم زدن در گروهی اختیار قراردادی یا قانونی است و به دلیل جنبه حقی داشتن این اختیار، شرط‌پذیری و اسقاط‌پذیری در آن راه دارد (بهبهانی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۴۰۳).

جنبه دوم، حکمی بودن «وصف انحلال قهری» در اثر عواملی مثل وفات و «امری بودن» آن است. در قراردادهای لازم، قرارداد با مواردی مانند وفات، جنون و سفه منحل نمی‌شود و این وصف جنبه حکمی و امری دارد. درباره عقود جایز اذنی به دلیل متکی بودن نفس این قراردادها به اذن جوازی که از وابستگی عقد به اراده اثنایی و سلامت اراده ناشی می‌شود، جواز حکمی است و جنبه امری دارد و سلب‌شدنی است.

در کنار «اختیار بر هم زدن یک‌طرفه» در ماده ۱۸۶، در ماده ۹۵۴ قانون مدنی معیار دیگری نیز در عقود جایز اذنی مطرح شده است. به موجب این ماده، «کلیه عقود جایزه به موت احد طرفین منفسخ می‌شود و همچنین، به سفه در مواردی که رشد معتبر است». آنچه به‌وضوح در این

ماده ملاحظه می‌شود، معیار ممتازی است که می‌توان به‌اختصار، «وصف بر هم خوردن» نامید که در اثر عواملی مانند وفات، جنون و سفه (در قراردادهایی که موضوعشان مالی است) رخ می‌دهد و با توجه به ابعاد امری ماده ۹۵۴، به‌هیچ‌روی نمی‌توان از این معیارها چشم پوشید.

بنابراین، تکیه بر معیارهای مواد ۱۸۵ و ۱۸۶ قانون مدنی اگرچه لازم است، کافی و جامع نیست. از این‌رو برخی حقوق‌دانان با تأسی به برخی تعبیر و کلمات فقیهان امامیه در عقود جایز اذنی (غروی نایینی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص. ۸۲؛ همدانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۴، ص. ۵۵۴)، عقد لازم و جایز را به‌گونه‌ای دیگر تعریف کرده‌اند. از دیدگاه ایشان، «عقد لازم، عقدی است که در مرحله حدوث، نیازمند وجود طرف‌های دارای اراده معتبر است، اما عقد جایز، در حدوث و بقا، به طرف‌های دارای اراده معتبر نیاز دارد» (شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۶۵). باید دقت داشت که در این تعریف، منظور از جواز، جوازی است که در عقود جایز اذنی مدنظر است و آن، با جواز موجود در لزوم و جواز نسبی یا عقودی که در آن‌ها اختیار رجوع وجود دارد، متفاوت است و این دو دسته را باید با ادبیات دیگری بیان و تحلیل کرد.

«جواز» در لزوم و جواز نسبی به معنای «اسقاط یا اعراض از حق» و «رجوع» در مثل هبه هم نوعی حکم است و به دلیل ماهیت حکمی با حق بر هم زدن اصطلاحی در قراردادهای جایز اذنی یا خیار فسخ در قراردادهای لازم فرق دارد و با آن‌ها مقایسه‌شدنی نیست. در این معیار، ممکن است امکان بر هم خوردن قراردادها از جهات مختلفی جنبه حکمی یابند. نخست اینکه، «وصف بر هم خوردن قهری، در زمره احکام شمرده شود» (خمینی، ۱۴۲۴ق، ص. ۴۶۳). در این صورت این وصف، «حکم» است و ارتباط آن با قراردادهای جایز، جنبه حکمی و امری خواهد داشت.

بعد دیگر امری بودن، در ناحیه انحلال قراردادهای لازم است. طبع قراردادها و انتظار متعارف این است که این قراردادها در اثر عواملی مانند وفات، جنون و سفه متزلزل نشوند و سلب این خصلت ممکن نباشد، اما درباره عقود جایز اذنی، وابستگی آن به شخص و شخصیت از اوصاف جوهری است و این وابستگی به‌گونه‌ای است که اگر منشأ اذن (اراده) به‌خاطر وفات از بین برود یا به دلیلی مثل جنون و سفه (در امور مالی) از سلامت بیفتد، عقد جایز اذنی به دلیل از بین رفتن اهلیت در مرحله استمرار، منفسخ می‌شود. در عقد جایز اذنی، در مرحله تشکیل (پیدایش) مانند

دیگر قراردادهای به وجود آمده و سلامت اراده دو طرف عقد نیاز است. از این رو در این قراردادها، در مرحله استمرار هم به وجود اراده انشایی سالم نیاز است و اگر بعد از تشکیل قرارداد، مواردی مانند وفات، جنون و سفه بر هر کدام از طرف‌های توافق عارض شود، به انفساخ قرارداد منجر می‌شود. در مانند وفات به دلیل ارتفاع اذن به موت و به دلیل از بین رفتن اهلیت و اذن و انتقال مالکیت به ورثه (سیفی مازندرانی، ۱۴۲۷ق، ص. ۱۴۰)، به اذن جدید ورثه یا تجدید عقد نیاز است (بحرالعلوم، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص. ۱۳۴). برخی فقیهان (سبحانی تبریزی، ۱۴۱۶ق الف، ص. ۴۹) سقوط‌پذیری وصف بر هم خوردن را در قالب شرط بقای عقد بعد از وفات پذیرفته‌اند، اما شمار ایشان اندک است و مدعی‌ای ایشان بر مبنای تمایزی که بیان شد، پذیرفتنی نیست.

ب. توافق با وصف گسست‌ناپذیری توافق از اختیار بر هم زدن

اگرچه در عموم توافقی‌ها، اختیار بر هم زدن به شیوه‌های مختلف و به تعبیر قانون مدنی «به وجه ملزم» سلب‌شدنی است (مواد ۱۲۰، ۵۸۹ و ۶۵۱ قانون مدنی)، با معیار برخی فقیهان (بهبهانی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۲۴۰)، برخی توافقی‌ها به صورتی هستند که اختیار بر هم زدن را نمی‌توان از آن‌ها جدا کرد و این اختیار، ذاتی آن‌هاست. در این باور، اولاً، اختیار بر هم زدن و «جواز» در عقود که ذاتاً جایز هستند، از «شئون سلطنت بر نفس و عمل» نیست. ثانیاً، «سلب اختیار شخص برای بر هم زدن» این نوع قراردادها ممکن نیست. در نتیجه، اسقاط‌پذیری و انقلاب عقد جایز به لازم، ممکن نیست. در این گونه توافقی‌ها، اختیار بر هم زدن قرارداد به عنصر استقلال داشتن یا نداشتن ارتباطی ندارد، بلکه به دلیل وجود مناسبت‌های موضوعی و متعلق اختیار و مصلحتی در ناحیه موضوع و نیز مفاسدی که از سلب اختیار ناشی می‌شود، ماهیت توافق با عنصر «اختیار رجوع» یا «امتناع از عمل به تعهد» چنان پیوندی دارد که امکان سلب و اسقاط آن با

۱. «اگر صاحب دیوار به همسایه اذن دهد که بر روی دیوار او سرتیری بگذارد یا روی آن بنا کند، هر وقت بخواهد می‌تواند از اذن خود رجوع کند مگر اینکه به وجه ملزمی این حق را از خود سلب کرده باشد».
۲. «هر شریک‌المال می‌تواند هر وقت بخواهد تقاضای تقسیم مال مشترک را بنماید مگر در مواردی که تقسیم به موجب این قانون ممنوع یا شرکا به وجه ملزمی ملتزم بر عدم تقسیم شده باشند».
۳. «اگر برای ادای قرض به وجه ملزمی اجلی معین شده باشد، مقرض نمی‌تواند قبل از انقضای مدت، طلب خود را مطالبه کند».

هیچ‌یک از شیوه‌های حقوقی وجود ندارد. بنابراین، وصف جواز در این موارد، سلب‌شدنی نیست و تعهد مبتنی بر سلب اختیار رجوع یا امتناع، التزام‌ناپذیر است. به نظر می‌رسد «اختیار امتناع از وصلت» که به‌صراحت در ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی به آن تصریح شده، از همین قبیل است و گسست توافق از این اختیار امکان ندارد. تفصیل مطلب در ادامه همین نوشتار مطرح خواهد شد. لزوم و جواز، بسته به حقی یا حکمی بودن آن، آثار متفاوتی به دنبال دارد که در ادامه بررسی می‌شود.

۳.۱. آثار لزوم و جواز حقی در نکاح

لزوم حقی به این معناست که مصلحت لزوم در این قرارداد، تنها به یکی از طرفین مربوط است. از این رو می‌توان برای طرفین یا یکی از آنها و حتی برای شخص ثالث، «شرط خیار» قرار داد یا از شیوه‌هایی مانند «شرط فاسخ (انفساخ)» و «اقاله» برای برهم زدن قرارداد استفاده کرد. به‌موجب ماده ۱۸۸ قانون مدنی، «عقد خیاری آن است که برای طرفین یا یکی از آنها یا برای ثالثی اختیار فسخ باشد». بنابراین، یکی از سنجش‌های لزوم حقی، «خیارپذیری» آن است؛ زیرا با وضع خیار جز در موارد قانونی، امکان دیگری هم برای انحلال قرارداد پیش می‌آید و معلوم می‌شود حکم اولیه لزوم از نظر «برهم زدن»، از پیامدهای اطلاق عقد است و جنبه حقی دارد و نه حکمی.

پس لزوم حقی در نکاح بر فرض وجود، به این معناست که در مورد دارای بحث و تردید، شخص بتواند برخلاف جریان لزوم با درج شرط خیار و شرط فاسخ و مانند آن و با اعمال اراده مستقیم و غیرمستقیم به استمرار نکاح پایان دهد. امکان درج خیار تخلف از شرط در نکاح را نیز می‌توان با همین دیدگاه ارزیابی کرد و نیز به این معناست که اگر برای مثال، امکان رجوع مرد به زن در طلاق رجعی یا امکان رجوع زن به فدیة در طلاق رجعی جنبه حقی داشته باشد، امکان سلب آن در قالب اسقاط یا تحدید حق نیز ممکن باشد.

۴.۱. آثار لزوم و جواز حکمی در نکاح

در این معنا برای مثال، «لزوم سلب‌شدنی» قرارداد به استحکام عقد در برابر امکان برهم زدن به شیوه‌های غیرمُصرَّح اشاره دارد و «جواز اسقاط‌ناپذیر» در قلمرو نفوذ اراده طرفین قرارداد، در تشکیل (مانند جواز تعهد به تشکیل نکاح) و انحلال قرارداد و حتی در روابط بعد از انحلال (مثل

جواز رجوع به فدیة، منشأ تأثیرهای مهمی است که شایسته بررسی است. اقاله‌ناپذیری نکاح، امکان نداشتن درج شرط خیار و خیار تخلف از شرط فعل یا پذیرش ضمانت اجرای فسخ برای تخلف از شرط فعل از جمله آثار لزوم حکمی در نکاح است. همچنین، می‌توان نپذیرفتن اسقاط حق رجوع در طلاق رجعی یا در رجوع به فدیة یا در رجوع به هبه منعقدشده پیش از نکاح یا ضمن نکاح یا بعد از آن را نیز با همین دیدگاه ارزیابی کرد. افزون‌براین، الزام‌ناپذیری تعهد به تشکیل نکاح و عقد تشکیل نکاح از جمله آثار جواز حکمی در نکاح است.

۲. قلمرو نفوذ اراده در وعده ازدواج و تعهد بر آن مبتنی بر وصف لزوم و جواز

۱.۲. مفهوم وعده و تعهد بر نکاح

با تشکیل عقد نکاح در لازم و الزام‌آور بودن آن بحثی نیست، اما ممکن است بعد از مذاکرات و مقاولات، با عناوینی روبه‌رو شویم که به مسئله نوشتار حاضر مربوط باشد. کیفیت وضع ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی و استفاده از واژه «وعده» نیز بر اهمیت مفهوم‌شناسی در قلمرو وعده و نکاح افزوده است. به موجب این ماده، «وعده ازدواج ایجاد علقه زوجیت نمی‌کند، اگرچه تمام یا قسمتی از مهریه که بین طرفین برای موقع ازدواج مقرر گردیده، پرداخته شده باشد. بنابراین، هریک از زن و مرد مادامی‌که عقد نکاح جاری نشده، می‌تواند از وصلت امتناع کند و طرف دیگر نمی‌تواند به هیچ وجه او را مجبور به ازدواج کند یا از جهت صرف امتناع از وصلت مطالبه خسارتی کند».

از مهم‌ترین موارد، ارتباط دو عنوان «وعده» و «تعهد» است. این دو واژه به لحاظ لغوی به یکدیگر نزدیک‌اند. برای وعده معانی متعددی بیان کرده‌اند. گاه وعده در وجه خبری به کار رفته و به معنای «اخبار» و «نوید دادن» از انجام دادن کاری در آینده (تجلیل تبریزی، ۱۴۲۱ق، ص. ۴۲۳) و گاه در وجه انشایی به معنای «قول»، «عهد» و «پیمان» آمده است. تعهد را نیز «تازه کردن پیمان»، «شرط یا عهدی را پذیرفتن» و «التزام» معنا کرده‌اند (جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۵۱۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص. ۳۱۱)؛ البته درباره تعهدآور بودن وعده در فقه و حقوق و نیز در اینکه اگر تعهدی پدید بیاید، آیا آن تعهد، الزام‌آور است یا نه، اختلاف است.

بررسی همه ابعاد این اختلاف‌ها از موضوع نوشتار حاضر خارج است، اما به صورت اجمالی درباره باورهای مربوط به وعده و تعهد بر نکاح، از نظر الزام‌آوری و درنهایت، تأثیر آن بر نفوذ اراده یا تحدید اراده اشخاص متعهد، با تأکید بر ضابطه حق و حکم بحث خواهد شد.

به نظر می‌رسد رابطه «وعده نکاح» و «تعهد بر نکاح» از قبیل «اذا اجتمع افتراقا و اذا افترقا اجتماعا» است که ممکن است به دو صورت تحلیل شود. نخست اینکه، وعده و تعهد هر دو به یک معنا هستند یا اینکه رابطه معنای دو واژه، عموم و خصوص من وجه است؛ یعنی وقتی در کنار هم قرار می‌گیرند، متباین می‌شوند؛ یعنی در حالت اجتماع، هر کدام معنای خاص و متفاوت از یکدیگر دارند. در این صورت حالت اصلی دو واژه، حالت افتراق و اجتماع آنها برخلاف قاعده اولیه است.

در صورت دوم، معنای دو واژه با یکدیگر متفاوت است، اما در حالت افتراق معنای یکسانی دارند. در این فرض، حالت اصلی دو واژه حالت اجتماع و افتراق، برخلاف قاعده است. صرف نظر از تحلیل یادشده، به هر حال، نسبت این دو لفظ این گونه است که اگر به صورت جداگانه به کار روند، ممکن است وعده به معنای «نوید» باشد که تنها جنبه اخلاقی دارد و نیز ممکن است به معنای «پیمان» باشد که الزام آور است و جنبه حقوقی می‌یابد و اگر با هم به کار روند، وعده به معنای تعهد اخلاقی و غیرالزام آور و تعهد به معنای پذیرش و عهده‌دار شدن عهد و التزام است که جنبه حقوقی دارد.

با این توضیح به نظر می‌رسد برخلاف برخی دیدگاه‌ها که در آنها وعده در ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی بر وعده اخلاقی، حمل و حکم ماده از تعهد حقوقی منصرف دانسته شده (میرباقری و محقق داماد، ۱۴۰۱، ص. ۷۹)، واژه وعده در ماده یادشده به معنای تعهد حقوقی به ازدواج است. یکی از نکات مؤثر در تفسیر معنای این واژه مناسبات حکم و موضوع در ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی است. تناسب میان حکم و موضوع رابطه‌ای است میان حکم و موضوع که باعث می‌شود با توجه به لفظ، موضوع متناسب با حکم یا حکم متناسب با موضوع در ذهن انسان متبادر شود که در این ماده، از قسم دوم است. افزون بر مناسبت حکم و موضوع، ظهور مجموع این گزاره قانونی نیز تفسیر یادشده را توجیه می‌کند. با این بیان که پرداخت مهریه زمانی موضوعیت دارد که اولاً، توافقی در میان باشد، ثانیاً، در ضمن این توافق تعهدی شده باشد و ثالثاً، این توافق میان طرفین صورت الزام‌آوری داشته باشد که بخشی از مفاد آن تعهد درباره مهریه به مرحله پرداخت هم رسیده باشد، اما این تلقی الزام‌آوری میان طرفین حتی اگر معهود عرفی هم باشد، از نظر قانون‌گذار معتبر شناخته نشده است. یکی از فواید این گونه تفسیر از واژه وعده این است که حکم ماده ۱۰۳۵

قانون مدنی به طریق اولی در وعده ایقاعی هم جاری خواهد بود؛ زیرا وعده مبتنی بر قرارداد و توافق دوجانبه، از وعده مبتنی بر ایقاع، شدیدتر و نوعی عهد مؤکد است. در ادامه و در چگونگی توصیف این توافق‌ها در ارتباط با جواز حکمی، مطالب بیشتری بیان خواهد شد.

۲.۲. وضعیت الزام‌پذیری وعده نکاح و تعهد بر آن؛ صورت‌بندی فرض‌های ممکن

به‌هرحال، بر اساس هرکدام از احتمال‌های بیان‌شده در بند پیش، باید وضعیت الزام‌پذیری وعده یا تعهدی که «متعلق آن»، «ازدواج در آینده» است، جداگانه بررسی شود. بنابراین، موضوع این بخش نوشتار، قراری است که میان طرفین برای «تشکیل عقد نکاح در آینده» شکل می‌گیرد. در ادامه، بر اساس فرض‌های ممکن، حکم مسئله با تأکید بر ضابطه حق و حکم بررسی می‌شود؛ البته پیش از بررسی وضعیت فرض‌ها باید تذکر داد که در صورت وجود موانع نکاح، بدون نیاز به بررسی وضعیت هر صورت، حکم مسئله روشن است و در صورت وجود موانع نکاح، به دلیل وجود حرمت فوقانی و مقدم بر نکاح، تعهد دادن به امر حرام و ممنوع، مقدور اشخاص نیست (الممتنع شرعاً کالممتنع عقلاً).

همچنین، می‌توان گفت به‌جز بحث الزام به نکاح که محل خلاف است، در سایر موارد مانند الزام به پرداخت خسارت در فرض خودداری، این مسئله بدون اختلاف پذیرفتنی است و از این‌رو این مسئله در این نوشتار بررسی نخواهد شد.

۱.۲.۲. فرض نخست: وعده و تعهد یک‌طرفه بر تشکیل نکاح (اخبار/ایقاع)

یکی از فرض‌های مطرح در این مسئله این است که یک طرف، مرد یا زن، به‌صورت یک‌جانبه بر نکاح با دیگری وعده می‌دهد که ممکن است ماهیتاً، صرف «اخبار» باشد یا در رتبه «تعهد».

الف. صورت نخست: نوید و اخبار

یکی از احتمال‌هایی که اتفاقاً زیاد رواج دارد و قدر متیقن از ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی شمرده می‌شود، این است که یک طرف تنها به دیگری «نوید می‌دهد» که در آینده با او ازدواج خواهد کرد. چنین وعده‌ای الزام‌آور نیست و نمی‌توان به این مناسبت، زن یا مرد را بر ازدواج الزام کرد. چنین اقدامی ماهیت خبری دارد و بحث از الزام و التزام به مضمون خبر معنا ندارد.

ب. صورت دوم: تعهد یک‌طرفی (ایقاع) بر تشکیل نکاح در آینده

این صورت این‌گونه است که شخص متعهد اعم از زن یا مرد، بدون داشتن توافق مستقل یا بدون توافق ضمن قراردادهای دیگر، چنین تعهدی را بپذیرد و «به صورت کاملاً یک‌جانبه، بر تشکیل نکاح در آینده با شخص معین، متعهد شود». این تعهد، ماهیتاً ایقاع است. تفاوت این مورد با قسم قبلی در این است که مورد قبلی تنها جنبه خبری و اعلامی دارد و شبیه آن است که کسی، خواست یا آرزوی خود را به دیگری اعلام کند، اما این قسم، «جنبه انشایی و حقوقی» دارد. در عین حال، الزام‌آوری این قسم از وعده، تابع «وضعیت وعده یک‌طرفه» است که آیا الزام‌آور است یا خیر. حکم مسئله در دیدگاه کسانی که تعهد ابتدایی را الزام‌آور نمی‌دانند (محقق داماد و همکاران، ۱۳۹۰، ج ۲، ص. ۲۳؛ شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۲۱۳) کاملاً روشن است و این اعلام، شخص را به مضمون و مفاد آن یعنی «تعهد بر تشکیل نکاح در آینده»، ملتزم نمی‌کند و از این رو امکان الزام او به خواست متعهد له یا حاکم نیز وجود ندارد، اما در دیدگاهی که تعهدات یک‌جانبه الزام‌آور دانسته شده است (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۱۱۷)، مسئله تابع حکم صورت توافق مستقل یا شروط ضمن عقد است که در ادامه بررسی خواهد شد.

۲.۲.۲. فرض دوم: «توافق» زن و مرد بر «تشکیل نکاح» (عقد تشکیل نکاح)

ممکن است زن و مرد درباره تشکیل زندگی مشترک در آینده با یکدیگر توافق کنند که می‌توان این توافق را «عقد تشکیل نکاح» نامید؛ یعنی «توافقی که مضمون آن، تشکیل نکاح در آینده» است؛ البته ممکن است توافق طرفین بر تشکیل نکاح در بردارنده «تعهد یک طرف؛ تعهد یک‌جانبه» یا «تعهد هر دو طرف؛ تعهد متقابل» یا «تعهد به نفع ثالث» باشد.

الف. صورت نخست: تعهد متقابل به تشکیل نکاح ضمن توافق (عقد تشکیل)

این توافق ممکن است به صورت مستقل و ساده و «بدون تشریفات خاص» یا به صورت مستقل، اما در قالب «نامزدی» واقع شود.^۱ درحقیقت، نامزدی در عرف امروز، مبرز و ویژه چنین توافقی است، اما نمی‌توان توافق طرفین به ازدواج در آینده را به تشریفات نامزدی که امروزه رواج دارد، منوط

۱. برای ملاحظه دیدگاهی که نامزدی را مرادف با وعده نکاح می‌داند ر. ک به: کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص. ۳۹.

کرد. همچنین، ممکن است توافق مستقل در هرکدام از این دو مورد به همین صورت و «بی‌نام» و نیز ممکن است در قالب «قراردادهایی مثل صلح» و مانند آن باشد.

ب. صورت دوم: تعهد یک‌جانبه به تشکیل نکاح ضمن توافق (عقد تشکیل)

صورت دوم این است که با توافق طرفین در قالب بخشی از قرارداد، موضوع تعهد برای طرف دیگر الزام‌آور باشد. برای مثال، جایی که دو نفر به مدت محدودی در قالب نکاح موقت با هم محرم می‌شوند و مرد به زن تعهد می‌دهد که در پایان مدت محرمیت او را به نکاح دائم خود درآورد. این توافق ممکن است در ضمن هر عقد لازم دیگری از جمله صلح نیز برقرار شود و از این نظر محدودیتی در پی ندارد؛ البته پرسش مهم در این قسمت، درجه الزام‌آوری هرکدام از صورت‌های پیش‌گفته است و اگر تنها خبری از قصد شخص برای اقدام در آینده اعلام می‌شود، بحث از الزام‌آوری آن بی‌معنا به نظر می‌رسد.

مهم‌ترین محل چالش، صورتی است که در آن، قراردادهای مستقل یا توافقاتی ضمن قراردادهای الزام‌آور دیگر مبنی بر تعهد به تشکیل نکاح بسته می‌شود؛ اعم از آنکه مفاد تعهد در این توافق‌ها و شروط، ناظر به یک طرف تعهد باشد (تعهد یک‌طرفه ضمن عقد) یا به صورت متقابل و ناظر به دو طرف تعهد باشد. برای سهولت در بحث، توافق‌های ضمن قراردادهای جایز به دلیل الزام‌آور نبودن تعهدات ضمن آن‌ها که تقریباً درباره آن‌ها اتفاق نظر وجود دارد، از موضوع بحث خارج شده است.

به پرسش مطرح درباره وضعیت این قبیل تعهدات از دو دیدگاه می‌توان پاسخ داد. نخست و از دیدگاه رقیب، حل این پرسش ذیل قواعدی مثل «اوفوا بالعقود» یا «عمومات صلح (الصلح جائز بین المسلمین» یا «عمومات شرط (المؤمنون عند شروطهم)» است (قبولی درافشان، ۱۳۹۵، ص. ۵). به موجب نتایج حاصل از این تحلیل، در صورت محقق شدن تعهد بر ازدواج در هرکدام از قالب‌های یادشده، مضمون این توافق، متعهد را به انجام دادن آن متعهد و ملتزم می‌کند و از این رو امکان الزام و اجبار مستتکف و عندالافتضای دخالت حاکم در این باره وجود دارد. برخی فقیهان بزرگ (حکیم، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۲۸۹؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۲ق، ص. ۳۸۹) و برخی حقوق‌دانان (امامی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۲۷۱؛ محقق داماد، ۱۳۹۰، ص. ۳۳) در این زمره قرار دارند. از دیدگاه این دسته از حقوق‌دانان، واژه وعده در ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی، منصرف از این قبیل تعهدات است و به

جایی که تعهدی بر ازدواج داده شده است، مربوط نمی‌شود.

البته به خاطر تحلیل این دلایل در نوشته‌های دیگر، بررسی دوباره آن‌ها لازم نیست، اما از بیان این اشکال نمی‌توان گذشت که گرچه لفظ «شرط»، «عهد» و «صلح»، الفاظ عامی شمرده می‌شوند، یکی از مواردی که به تحدید اختیار در اشتراط و مصالحه می‌انجامد، همان ضابطه تناسب حکم و موضوع است که پیش‌تر نیز به آن اشاره شد و گاه به تزییق دامنه شمول الفاظ و عبارات می‌انجامد (کاربرد تزییقی قرینه مناسبت حکم و موضوع). بنابراین، با ملاحظه نسبت التزام و اختیار در تشکیل نکاح و جنبه‌های اخلاقی و اجتماعی آن، این فرد از تعهد و التزام، در ارتکاز متشرعه و عقلاً مضمول عنوان شرط و عهد قرار نمی‌گیرد و در نتیجه، می‌توان ادعا کرد که این مسئله به تحدید قلمرو شروط و عهد و به انصراف الفاظ «به» برخی افراد یا «از» برخی افراد می‌انجامد. پس، در نظریه رقیب، این قبیل مناسبات و ارتکازهای عرفی در این‌گونه تفسیرها نادیده گرفته می‌شود و به همین دلیل، نتایج حاصل‌شده نیز قابل التزام نیست.

از دیدگاه دوم (دیدگاه مختار)، به سلسله‌مراتب قواعد در اعمال اراده و مبتنی بر «جواز حکمی» توجه شده است. از این دیدگاه، «اختیار امتناع» از نکاح با دیگری «حق اصطلاحی» نیست تا با شرط و عقد و مانند آن عدول‌پذیر باشد. در نتیجه، «جواز تعهد به تشکیل نکاح»، «جواز حکمی» است و نمی‌توان با ابزارهایی مانند شرط ضمن عقد این وصف را از آن سلب کرد. در حقیقت، در دیدگاه نخست (رقیب)، به قواعد موجود در این باره و اینکه نفوذ شرط و عقد در گروی آن است که برخلاف قواعد امری نباشد، بی‌توجهی شده است؛ زیرا شأن قواعد و اوصاف امری از شأن توافقات و تعهدات اشخاص بالاتر است و امکان توافق برخلاف آن وجود ندارد. درباره فلسفه «جواز امری تعهد بر نکاح» هم به‌طور خلاصه می‌توان گفت اگر مصلحت‌هایی مثل مودت و رحمت به عنوان اصول بنیادین خانواده (روم، آیه ۲۱) و جلوگیری از بروز مفسده در مرحله تشکیل نکاح مدنظر قرار گیرد، اختیار زوجین در تشکیل نکاح باید تا آخرین لحظه قبل از تشکیل نکاح حفظ شود؛ زیرا کراهت ناشی از الزامی بودن نکاح برای هریک از زوجین، نهاد خانواده را که از اساس و بنیان بر مبنای محبت، عشق‌ورزی، تشیید مبنای خانواده و حسن سلوک اخلاقی بنا نهاده می‌شود، از همان لحظه آغاز در معرض تزلزل قرار می‌دهد. همچنین، به دلیل نبود تمایل که ممکن است در لحظه تشکیل عقد به‌ویژه در زن وجود داشته باشد، مفسد اخلاقی

بسیاری در انتظار خانواده خواهد بود و نتیجه چنین ازدواجی چندان با ازدواج اکراهی و از سر اجبار متفاوت نخواهد بود. از این رو اکثر قریب به اتفاق حقوق دانان، تعهد بر ازدواج را الزام آور نمی‌دانند (گرگی و همکاران، ۱۳۹۰، ص. ۲۳؛ کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص. ۴۲).

ج. صورت سوم: تعهد به تشکیل نکاح به نفع ثالث در ضمن صلح؛ مطالعه موردی خون‌بس

تعهد بر تشکیل نکاح، گاه در ضمن عقدی الزام آور، اما به نفع ثالث معین یا نامعین رخ می‌دهد. این صورت، در نوعی سنت بومی عشایر برخی مناطق کشور واقع می‌شود که در آن برای پایان دادن به انتقام‌های بی‌پایان، طبق توافق، خانواده قاتل باید دختر نشان‌شده‌ای را به عقد یکی از افراد خانواده مقتول درآورند که حتی ممکن است در زمان مصالحه، آن مرد، معلوم باشد یا نباشد. خون‌بس که در اصطلاح گاه با عناوین دیگری مانند خون‌صلح و خون‌بر نیز هم نامیده می‌شود (رضوی فرد و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۲۱۹)، «نوعی قاعده عرفی و اجتماعی است که برای تنظیم روابط اجتماعی میان جوامع مختلف از جمله جامعه عشایری و طایفه‌ای با تکیه بر هنجار، اخلاق و فرهنگ قومی و قبیله‌ای به کار می‌رود» (نامیان و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۱۱۰). این قاعده عرفی هنگامی اجرا می‌شود که به خاطر وجود زمینه‌های فراوان در زندگی ایلاتی و پدید آمدن نزاع فردی یا جمعی، فردی از افراد یک ایل به دست فردی از ایل دیگر کشته می‌شود. در مناطقی که هنوز ریشه‌های قومی و طایفه‌ای و ویژگی‌های جوامع سنتی در آن‌ها ملموس است، با توجه به ساختار سنتی، عصبیت قومی و اعتقاد به اجرای عدالت خصوصی، وقوع قتل می‌تواند آغازی برای ارتکاب انواع جرائم باشد؛ با این توضیح که در نظام عشیره‌ای، هر فرد افزون بر هویت فردی، یک هویت جمعی هم دارد و ارتکاب جرم نسبت به یک نفر، تجاوز به تمام افراد است. بنابراین، با وقوع قتل، مردم به دو گروه بزه‌کار و بزه‌دیده تقسیم می‌شوند. پیامد این شکاف در جامعه، استمرار نزاع این دو گروه علیه یکدیگر است (غلامی و مرادقلی، ۱۳۹۴، ص. ۱۵۹). در نتیجه، به شیوه‌ای متناسب نیاز است تا این دست افراد را از وقوع نزاع‌های جدید و استمرار نزاع‌ها حفظ کند. خون‌بس یا خون‌صلح، در واقع پاسخی کاربردی به این نیاز عملی است.

رسم خون‌بس با نقش‌آفرینی سه گروه واقع می‌شود. کسان طایفه یا دودمان مقتول، کسان طایفه یا ایل قاتل و ریش‌سفیدان سادات و بزرگان بی‌طرف. خون‌بس کنش اجتماعی به هم‌پیوسته‌ای است که میان اعضای سه گروه یادشده صورت می‌گیرد تا در نهایت، به سازش و

توافق دست یابند (ارجمندی و نوروزی، ۱۳۸۹، ص. ۱۵). پس از حصول توافق، مراسم خون‌بس به صورت نمادین اجرا می‌شود که بررسی جزئیات آن خارج از موضوع نوشتار حاضر است. مراجعه به برخی پژوهش‌ها که مفاد این توافقات در آن‌ها بررسی شده‌اند، نشان می‌دهد که در متن این سازش‌ها چند عنصر ثابت وجود دارد. نخست، جبران‌های مالی، مثل دادن زمین، پول و احشام به خانواده مقتول، دوم، دادن تفنگ، سوم، مهاجرت خانواده قاتل از محل جنایت، چهارم، دادن دختری از خانواده قاتل به فردی به انتخاب خانواده (طایفه) مقتول (عباسی و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۴). در کنار مزیت‌های انکارناپذیر این سنت بومی، این سنت معایب خاصی هم دارد از جمله، رعایت نشدن حقوق شهروندی و بدرفتاری با شخصی که از خانواده قاتل به خانواده مقتول وارد شده است، گسترش ازدواج‌های اجباری، نگاه به زن در جایگاه جنس فرودست جامعه، دل‌زدگی از قوانین و باورها به‌ویژه در میان زنان و ایجاد زمینه خیانت و خودکشی در میان زنان خون‌بس (نامیان و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۶).

همچنین، در متن توافق‌نامه نیز یکی از مفاد آن، ازدواج دختری از یک طایفه با مردی از طایفه دیگر است. در گذشته ازدواج دختری از خانواده قاتل با یکی از بستگان مقتول، از شرایط اصلی توافق بود و به همین دلیل در بیشتر طوایف شاهد حضور تعدادی از زنان هستیم که بدین شکل ازدواج کرده‌اند، اما در دوره‌های اخیر، این وضعیت تغییر یافته است (خان‌محمدی و احسانی، ۱۳۹۷، ص. ۲۵۶). از میان همه مفاد خون‌بس یا خون‌صلح، ازدواج دختری از خانواده و طایفه قاتل با مردی از خانواده مقتول، چالش‌برانگیزترین موردی است که به موضوع این نوشتار ارتباط دارد. این ازدواج، به نوعی تنبیه قاتل، بستگان و حتی طایفه او شمرده می‌شود؛ زیرا در جامعه عشایری، زن، ناموس فرد و ناموس طایفه و الزام به ازدواج مصداقی از مجازات ترضیلی و نوعی ننگ و عار و تنبیهی برای افراد طایفه قاتل شمرده می‌شود. وجه ترضیلی و تنبیهی این قضیه زمانی نمود بیشتری دارد که برای مثال، دختری با شخصیت ممتاز را از طایفه قاتل انتخاب می‌کنند و به نکاح شخص دارای نقصان عقلی و جسمی درمی‌آورند.

در مجموع، با مشاهده وضعیت زندگی عاملان درگیر در این رسم - به‌ویژه زنان - می‌توان گفت این پدیده دارای آثار مثبت و منفی اجتماعی متعددی است. پدیده خون‌بری برای طوایف و نظام ایلی به لحاظ اجتماعی خوب است و سبب هم‌بستگی و اتحاد خویشاوندی میان اهالی منطقه

می‌شود. از سویی، اختلافات در درون ایل به آسانی و با توافق حل و فصل می‌شود. حتی هزینه کمتری در بر دارد، اما به لحاظ جایگاه اجتماعی زن پدیده‌ای ضد زن است. زن در این جریان مورد ظلم و نادیده گرفتن شخصیت قرار می‌گیرد؛ به طوری که بیشتر زنان خون‌بسی از این جریان در رنج هستند و احساس نارضایتی فردی دارند. همچنین، دچار نوعی سرخوردگی اجتماعی و از دست دادن عزت نفس و شخصیت اجتماعی می‌شوند. برچسب خوردن در میان ایل بزرگ‌ترین داغی است که زنان خون‌بس از آن رنج می‌برند. نکته دیگر آثار اجتماعی این پدیده، واکنش‌های بدی است که افراد ایل مقتول نسبت به عروس خون‌بس دارند. بیشتر افراد ایل احساس طلب‌کاری از وی دارند و با دیدن او رفتارها و کلامی توهین‌آمیز و اذیت‌کننده نسبت به وی دارند و همواره جریان قتل یا درگیری و خسارت‌ها را یادآوری می‌کنند. سخنان بزرگان قوم نیز نشان می‌دهد که پدیده خون‌بس در بلندمدت موفق نبوده و نتوانسته است ریشه اختلاف و درگیری میان اقوام را حل کند؛ زیرا با گذشت زمان، با اتکا به همان مسائل قبلی، درگیری و نزاع از نقطه‌ای دیگر آغاز می‌شود. بنابراین، اصل پدیده خون‌بس، تسکین‌دهنده موقتی به شمار می‌آید. با وجود این، زن به‌ناچار آینده زندگی خود را با آن گره می‌زند (خان‌محمدی و احسانی، ۱۳۹۷، ص. ۱۵۶).

بنابراین، قاعده عرفی خون‌بس که نوعی عرف حکمی است و الزاماتی را در عمل بر زنان طوایف عشایری تحمیل می‌کند، به‌طور خلاصه مزیت‌هایی را دارد، اما در محتوا با نقض برخی حقوق مسلم زنان و گاه با اجبار و الزام عملی و گریزناپذیر زنان به قبول ازدواج اجباری و زیر پا گذاشتن شخصیت و کرامت آن‌ها همراه است. از این رو می‌توان خون‌بس را عرفی نامید که به این دلیل از نظر شرعی مردود است و این بخش‌های نامطلوب از آن باید زدوده شود و تعهداتی که گاه ریش‌سفیدان علیه برخی دختران خانواده قاتل بنا می‌نهند، از مصادیق «تعهد به ضرر ثالث/وعده برای دیگری/شرط فعل بر ثالث» است (ایزانلو، ۱۳۸۶، ص. ۶) و مفاد آن به‌موجب ماده ۲۳۴ قانون مدنی این است که با توافق طرفین قرارداد، «فعل یا ترک فعلی بر شخص ثالث شرط شود» و با این کار، تعهد (التزام) به انجام دادن عمل حقوقی (نکاح) بر یکی از دختران خانواده قاتل تحمیل می‌شود؛ زیرا بر اساس قواعد عمومی تشکیل قرارداد و اصل نسبی بودن قراردادها، «اراده متعاملین با رعایت مقررات می‌تواند حقوق و تکالیفی برای آن‌ها به وجود آورد، ولی اصولاً نمی‌تواند در وضع حقوق افرادی که در بستن دخالت نداشته و به آن رضایت نداده‌اند، مؤثر باشد» (صفایی، ۱۳۹۵، ص. ۱۷۹). در نتیجه، بدون رضایت متعهد ثالث، الزامی برای وی ندارد (مامقانی،

۱۳۵۰ق، ص. ۱۴۶؛ امامی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص. ۲۹۳) و حتی اگر چنین کاری با رضایت دختر خانواده قاتل هم اعلام شود، باز هم الزام‌آور نیست و وی به حسب ماده ۲۳۱ قانون مدنی، «اختیار رد تعهد به ضرر خویش» را دارد و حتی در فرض پذیرش هم درنهایت و قبل از تشکیل نکاح، می‌تواند از آن سرباز زنند؛ زیرا در صورت‌های نخست و دوم بیان شد که اولاً، این تعهد ماهیتاً جایز است و ثانیاً، جواز آن، حکمی و سلب‌نشده و در نتیجه، التزام‌ناپذیر است. حتی در صورت وقوع ازدواج نیز ممکن است به حسب مورد از مصادیق ازدواج اکراهی یا ناشی از اضطرار شمرده شود که حکم هرکدام روشن است و به بحث جدید نیاز ندارد.

نتیجه‌گیری

۱. در بحث از قواعد حاکم بر مسئله پژوهش ممکن است به دلیل برخی موارد مهم مانند بی‌توجهی به سلسله‌مراتب موجود در روند تحلیل و پردازش دلایل و نیز بی‌اعتنایی به مناسبت‌های موجود میان حکم و موضوع، نگاه تک‌ساحتی به متغیرهای مؤثر بر مسئله ایجاد شود که نتیجه آن، خلط مبنا و بنا و اشتباه در نتیجه‌گیری صحیح خواهد بود.
۲. برخلاف غالب قراردادهای که «حق بر هم زدن» در تعهدات جایز، به اطلاق عقد و سلب‌شدنی است، درباره وعده بر تشکیل نکاح ویژگی‌هایی وجود دارد که به تحدید اراده زن و مرد در این باره می‌انجامد و می‌توان آن را «جواز اسقاط‌ناپذیر» نامید.
۳. تعهد بر ازدواج در هر قالبی که شکل گیرد، اولاً، «جایز» است و ثانیاً، جواز آن، «جواز حکمی» است. به این معنا که جواز و اختیار بر انحلال توافق یا عدول از تعهد یک‌جانبه، جنبه امری دارد و سلب‌نشده و مورد تعهد بر تشکیل نکاح اعم از آنکه در قالب ایقاع باشد یا عقد و اعم از آنکه تعهد یک‌جانبه باشد یا دوجانبه و اعم از آنکه نسبت به طرفین باشد یا تعهد بر طرف ثالث (در مانند صلح خون‌بس)، موضوع از شمول عموماتی مثل لزوم وفای به عهد و شرط و عمومات صلح خارج است و تمسک به این موارد از قبیل تمسک به عام در شبهه مصداقیه است و بلکه به دلیل مناسباتی که میان حکم (التزام و وجوب وفای به تعهد) و موضوع (اختیار بر امتناع از وصلت) و مفاسدی که بر سلب اختیار بر ازدواج و آزادی انتخاب در طرف نکاح وجود دارد، توافق بر عقد تشکیل (توافق بر توافق) و تعهد بر آن، التزام‌ناپذیر و اختیار زن و مرد در این باره سلب‌نشده است.

۴. پیشنهاد اصلاحی: نظر به اینکه تعبیر «وعدہ» دارای معنایی اعم از تعهد ابتدایی، تعهد یک‌طرفه، تعهد متقابل و حتی اخبار است، در زمره استعمال‌های مجازی است و منشأ اشتباه در تفسیرهای حقوقی شده و شایسته است به واژه مناسب‌تری مثل «تعهد» تغییر یابد.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۶ق). حاشیة المکاسب. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۳) ابن منظور، ابوالفضل جمال‌الدین محمد (۴۱۴ق). لسان‌العرب (جمال‌الدین میرداماد، محقق). (جلد ۳). بیروت: دار صادر.
- ۴) ارجمندی، غلامرضا و نوروزی، ابوالقاسم (۱۳۸۹). حل منازعات قومی در میان عشایر بختیاری شهرستان ایذه؛ رسم «خون‌بری» یا «خون‌بس». بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۱ (۱).
- ۵) امامی، سیدحسین (۱۳۷۹). حقوق مدنی (جلدهای ۱ و ۴). تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.
- ۶) انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق). کتاب النکاح (جلد ۳). قم: کنگره شیخ اعظم انصاری.
- ۷) ایزانلو، محسن (۱۳۸۶). تعهد به فعل ثالث. فصلنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۱، صص ۱-۱۷.
- ۸) بحر العلوم، سیدمحمد (۴۰۳ق). بلغة الفقیه (سیدمحمدتقی بحر العلوم، شرح و تعلیق). (جلدهای ۱ و ۲). تهران: منشورات مکتبة الصادق.
- ۹) بهبانی، سیدعلی (۱۴۰۵ق). الفوائد العلیة-القواعد الکلیة (جلد ۲). اهواز: کتابخانه دارالعلم.
- ۱۰) تجلیل تبریزی، ابوطالب (۱۴۲۱ق). التعلیقة الاستدلالية علی تحریر الوسیلة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۱۱) جمعی از نویسندگان (بی تا). مجله فقه اهل‌البيت (جلد ۴۷). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بيت (علیهم‌السلام).
- ۱۲) جوهری، اسماعیل (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج‌اللغة و صحاح‌العربیة (احمد عبدالغفور عطار، محقق). (جلدهای ۱ تا ۶). بیروت: دارالعلم للملایین.
- ۱۳) حسینی مراغی، میرعبدالفتاح (۱۴۱۷ق). العناوین الفقهیة (جلد ۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۱۴) حکیم، سیدمحسن (۱۴۱۰ق). منهاج‌الصالحین (جلد ۲). بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- ۱۵) حلی (علامه)، حسن (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام فی معرفة الحلال والحرام (جلدهای ۲، ۳ و ۷). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۱۶) خان‌محمدی، کریم و احسانی، حکیمه (۱۳۹۷). مطالعه انسان‌شناختی پدیده «خون‌بس» در منطقه صیدون خوزستان. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، سال ۶، شماره ۱، صص ۱۴۰-۱۶۹. doi: 10.22081/jiss.2018.66171
- ۱۷) خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۴ق). تحریر الوسیله (علی اسلامی، مترجم). (جلدهای ۱، ۲ و ۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- ۱۸) خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۸ق). موسوعة الامام الخویی (جلد ۳۱) قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
- ۱۹) دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا (جلد ۱۲). تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۰) رضوی‌فرد، بهزاد؛ مرادقلی، حسین و ضرغامی، سیروس (۱۳۹۵). بررسی آثار ترمیمی اجرای مراسم خون‌صلح؛ مطالعه موردی در استان کرمانشاه. مجله حقوقی دادگستری، ۸۰(۹۴)، ۲۱۷-۲۳۴.
- ۲۱) سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۶ق، الف). نظام المضاربه فی الشریعة الاسلامیة الغراء، قم: مؤسسه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۲۲) سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۶ق، ب). نظام النکاح فی شریعة الاسلامیة الغراء (جلدهای ۱ و ۷). قم: مؤسسه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۲۳) سیزواری، سیدعبدالاعلی (۱۴۱۳ق). مهذب الاحکام (جلد ۱۸) قم: مؤسسه المنار؛ دفتر حضرت آیت‌الله سیزواری.
- ۲۴) سیزواری، محمدباقر (۱۴۲۳ق). کفایة الاحکام (جلدهای ۲ و ۱۱). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۲۵) سیفی مازندرانی، علی‌اکبر (۱۴۲۷ق). دلیل تحریر الوسیلة؛ المضاربه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۲۶) شبیری زنجانی، سیدموسی (۱۴۱۹ق). کتاب نکاح (جلد ۴). قم: مؤسسه پژوهشی رأی‌پرداز.
- ۲۷) شهیدی، مهدی (۱۳۷۹). اصول قراردادها و تعهدات. تهران: عصر حقوق.
- ۲۸) شهیدی، مهدی (۱۳۸۰). تشکیل قراردادها و تعهدات. تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- ۲۹) صفایی، سیدحسین (۱۳۹۵). قواعد عمومی قراردادها (جلد ۲). تهران: میزان.
- ۳۰) طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۱۰ق). حاشیة المکاسب (جلدهای ۱ و ۲) قم: اسماعیلیان.
- ۳۱) عاملی (شهید ثانی)، زین‌الدین (۱۴۱۲ق). الروضة البهیة فی شرح المعة الدمشقیة (جلدهای ۲ و ۵). قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۳۲) عباسی دره‌بیدی، احمد، زارعی، طیبه و محبی‌پور، مریم (۱۴۰۲). مدل پارادایمی تحقق فرهنگ خون‌صلح در راستای صلح و سازش و کاهش جرم میان اقوام. فصلنامه دستاوردهای نوین در حقوق عمومی، سال ۲، شماره ۷، صص. ۱-۱۷.
- ۳۳) غروی نایینی، میرزاحمدحسین (۱۴۱۳ق). المکاسب والبیع (جلد ۱). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۳۴) غروی نایینی، میرزاحمدحسین (۱۴۲۴ق)، منیة الطالب فی شرح المکاسب. (جلدهای ۱ و ۲). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۳۵) غلامی، حسین و مرادقلی، حسین (۱۳۹۴). خون‌صلح؛ حل و فصل سنتی قتل. مجله پژوهش‌های

- حقوق جزا و جرم‌شناسی، شماره ۵، صص. ۱۵۹-۱۸۴.
- ۳۶) فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۲ق). الاحکام الواضحة. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).
- ۳۷) قبولی درافشان، محمدمهدی (۱۳۹۵). بررسی جایگاه فقهی و حقوقی تعهد به ازدواج. مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، دوره ۷، شماره ۲۸، صص. ۵-۲۶.
- ۳۸) فنواتی، جلیل و همکاران (۱۳۷۹). حقوق قراردادها در فقه امامیه. تهران: سمت.
- ۳۹) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۰). قواعد عمومی قراردادها (جلد ۳). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۴۰) کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۱). حقوق مدنی خانواده. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۴۱) کوه‌کمری، سیدمحمدبن‌علی حجت (۱۴۰۹ق). کتاب البیع. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۴۲) گرجی، ابوالقاسم؛ قاسم‌زاده، عباس؛ حسنی، بتول؛ صفایی، سیدحسین؛ حمیدزاده، احمد؛ امامی، اسدالله؛ عراقی، سیدعزت‌الله؛ برزوئی، عادل و صادقی، محمود (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی حقوق خانواده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۴۳) گیلانی نجفی، میرزاحسین‌الله (۱۴۰۷ق). فقه‌الامامیه؛ قسم الخیارات. قم: کتاب‌فروشی داوری.
- ۴۴) مامقانی، عبدالله (۱۳۵۰ق). نهاية‌المقال فی تکملة غایة‌الآمال. قم: مجمع‌الذخائر الاسلامیه.
- ۴۵) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۰). بررسی فقهی حقوق خانواده (نکاح و انحلال آن). چاپ ۱۶، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- ۴۶) محقق داماد، سیدمصطفی، فنواتی، جلیل، وحدتی شبیری، سیدحسن و عبدی‌پور، ابراهیم (۱۳۹۰). حقوق قراردادها در فقه امامیه (جلد ۲). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ۴۷) مرادقلی، حسین و ضرغامی، سیروس (۱۳۹۵). بررسی آثار ترمیمی مراسم خون‌صلح؛ مطالعه موردی در استان کرمانشاه. مجله حقوقی دادگستری، سال ۸۰، شماره ۹۴، صص. ۲۱۷-۲۳۴. doi: 10.22106/flj.2016.21905
- ۴۸) معین، محمد (۱۳۵۶). فرهنگ فارسی معین (جلد ۱). تهران: امیرکبیر.
- ۴۹) مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۴ق). کتاب النکاح. (جلدهای ۱، ۴ و ۶). قم: مدرسه امام‌علی‌بن‌ابی‌طالب (علیه‌السلام).
- ۵۰) موسوی بجنوردی، سیدحسن‌بن‌آقا بزرگ (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهیه (جلد ۵). قم: نشر الهادی.
- ۵۱) میرباقری، منصوره‌سادات و محقق داماد، مریم‌السادات (۱۴۰۱). معناشناسی «وعده» و «تعهد» و تأثیر آن بر تفسیر ماده ۱۰۳۵ قانون مدنی ایران. فقه و حقوق خانواده، ۲۷ (۷۷)، صص. ۷۹-۱۰۴. doi: 10.30497/flj.2022.241515.1695
- ۵۲) نامیان، فاطمه، عشایری، طاها، صالحی، حوریه‌سادات و سیفی، محمدرضا (۱۳۹۹). خون‌بس در

- فرهنگ سنتی ایران؛ تحلیل کارکردگرایانه از منظر دورکیم. نشریه فرهنگ مردم ایران، شماره ۶۰، صص. ۱۰۷-۱۳۰.
- ۵۳) نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام. (جلد ۲۶). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۵۴) همدانی، آقارضا (۱۴۱۶ق). مصباح الفقیه (جلد ۱۴). قم: مؤسسه الجعفریة لاحیاء التراث.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) A Group of Authors (n.d.). Majallat Fiqh Ahl al-Bayt (Vol. 47). Qom: Mu'assasat Dā'irat al-Ma'ārif al-Fiqh al-Islāmī 'alā Madhhab Ahl al-Bayt ('alayhim al-salām) [in Arabic].
- 3) 'Abbāsī Darreh-Bīdī, Aḥmad; Zāre'ī, Ṭayyibeh; Moḥebī-Pūr, Maryam (1402 SH/2023). Model-e Pārdāymī-ye Taḥaqquq-e Farhang-e Khūn-Şolḥ dar Rāstā-ye Şolḥ va Sāzesh va Kahesh-e Jorm Miyān-e Aqvām [Paradigmatic Model for Realizing Blood Peace Culture for Peace and Crime Reduction among Tribes]. Faşlnāmeḥ Dastāvardhā-ye Novīn dar Ḥoqūq-e 'Omūmī [Quarterly of New Achievements in Public Law], Year 2, No. 7, pp. 1-17 [in Persian].
- 4) Ākhund Khurāsānī, Muḥammad Kāzīm (1406 AH/1986). Ḥāshiyat al-Makāsib. Tehran: Wizārat al-Thaqāfa wa al-Irshād al-Islāmī [in Arabic].
- 5) 'Āmilī, Zayn al-Dīn (1412 AH/1991). al-Rawḍa al-Bahīya fi Sharḥ al-Lum'a al-Dimashqīya (Vols. 2 & 5). Qom: Intishārāt Daftar Tablighāt Islāmī [in Arabic].
- 6) Anşārī, Murtaḍā (1415 AH/1994). Kitāb al-Nikāḥ (Vol. 3). Qom: Kongrih al-Shaykh al-A'zam al-Anşārī [in Arabic].
- 7) Arjmandī, Gholām-Rezā & Nowrūzī, Abolqāsem (1389 SH/2010). Ḥall-e Monāza'āt-e Qawmī dar Miyān-e 'Ashāyer-e Bakhtiāri-ye Shahrestān-e Īzeh; Rasm-e «Khūnborī» yā «Khūnbas» [Ethnic Conflict Resolution among Bakhtiari Tribes in Izeh; the Custom of "Khunbori" or "Khunbas"]. Barrasī-ye Masā'el-e Ejtemā'i-ye Īrān [Iranian Journal of Social Issues], Vol. 1, No. 1 [in Persian].
- 8) Baḥr al-'Ulūm, Sayyid Muḥammad (1403 AH/1983). Bulghat al-Faqīh (Sayyid Muḥammad Taqī Baḥr al-'Ulūm, Annotator), (Vols. 1 & 2). Tehran: Manshūrāt Maktabat al-Şādiq [in Arabic].
- 9) Behbahānī, Sayyid 'Alī (1405 AH/1985). al-Fawā'id al-'Alīyah - al-Qawā'id al-Kullīyah (Vol. 2). Ahvāz: Maktabat Dār al-'Ilm [in Arabic].
- 10) Dehkhodā, 'Alī-Akbar (1377 SH/1998). Loghatnāmeḥ-ye Dehkhodā (Vol. 12) [Dehkhoda Dictionary]. Tehran: Dāneshgāh-e Tehran [in Persian].
- 11) Emāmī, Seyyed Ḥasan (1379 SH/2000). Ḥoqūq-e Madanī (Vols. 1 & 4) [Civil Law]. Tehran: Ketābforūshī-ye Eslāmīyeh [in Persian].
- 12) Fāḍil Lankarānī, Muḥammad (1422 AH/2001). al-Aḥkām al-Wāḍiḥa. Qom: Markaz Fiqhī A'immat al-Aṭhār ('alayhim al-salām) [in Arabic].
- 13) Gharawī Nā'inī, Mīrzā Muḥammad Ḥusayn (1413 AH/1992). al-Makāsib wa al-Bay' (Vol. 1). Qom: Daftar Intishārāt Islāmī, Jāmi'at Mudarrisīn Ḥawzat 'Ilmiyat Qom [in Arabic].
- 14) Gharawī Nā'inī, Mīrzā Muḥammad Ḥusayn (1424 AH/2003). Munyat al-Ṭālib fi Sharḥ al-Makāsib (Vols. 1 & 2). Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī [in Arabic].
- 15) Gholāmī, Ḥosayn; Morādqolī, Ḥosayn (1394 SH/2015). Khūn-Şolḥ; Ḥall va Faşl-e Sonnatī-ye Qatl [Blood Peace: Traditional Resolution of Murder]. Majalleh-ye Pizhūhesh-hā-ye Ḥoqūq-e Jazā va Jorm-Shenāsī [Journal of Criminal Law and Criminology Studies], No. 5, pp. 159-184 [in Persian].
- 16) Gilānī Najafī, Mīrzā Ḥabibollāh (1407 AH/1986). Fiqh al-Imāmīyah; Qism al-

- Khiyārāt. Qom: Kitābfurūshī-ye Dāvārī [in Arabic].
- 17) Gorgī, Abū al-Qāsim; Qāsemzādeh, ‘Abbās; Ḥasanī, Batūl; Şafā’ī, Sayyed Ḥosayn; Ḥamidzādeh, Aḥmad; Emāmī, Asadollāh; ‘Irāqī, Sayyed ‘Ezzatollāh; Barzū’ī, ‘Ādel, and Şādeqī, Maḥmūd (1390 SH/2011). Barrasī-ye Taṭbiqī-ye Ḥuqūq-e Khānevādeh [Comparative Study of Family Law]. Tehran: University of Tehran Press [in Persian].
 - 18) Ḥakīm, Sayyid Muḥsin (1410 AH/1990). Minhāj al-Şāliḥīn (Vol. 2). Beirut: Dār al-Ta‘āruf lil-Maṭbū‘āt [in Arabic].
 - 19) Hamadānī, Āqā Ridā (1416 AH/1995). Mişbāḥ al-Faqīh (Vol. 14). Qom: Mu‘assasat al-Ja‘fariyah li Iḥyā’ al-Turāth [in Arabic].
 - 20) Ḥilli, Ḥasan (‘Allāmah) (1413 AH/1992). Qawā‘id al-Aḥkām fi Ma‘rifat al-Ḥalāl wa al-Ḥarām (Vols. 2, 3 & 7). Qom: Daftar Intishārāt al-Islāmī [in Arabic].
 - 21) Ḥusaynī Marāghī, Mīr ‘Abd al-Fattāḥ (1417 AH/1996). al-‘Anāwin al-Fiḥiyah (Vol. 2). Qom: Daftar Intishārāt al-Islāmī [in Arabic].
 - 22) Ibn Manzūr, Abū al-Faḍl Jamāl al-Dīn Muḥammad (1414 AH/1993). Lisān al-‘Arab (Jamāl al-Dīn Mīrdāmād, Ed.), (Vol. 3). Beirut: Dār Şādir [in Arabic].
 - 23) Īzānlū, Moḥsen (1386 SH/2007). Ta‘ahhod be Fe‘l-e Sāles [Commitment to the Action of a Third Party]. Faslnāmeḥ-ye Dāneshkadeh-ye Ḥoqūq va ‘Olūm-e Siyāsī [Journal of the Faculty of Law and Political Science], No. 1, pp. 1-17 [in Persian].
 - 24) Jawharī, Ismā‘īl (1407 AH/1987). al-Şiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Şiḥāḥ al-‘Arabiyah (Aḥmad ‘Abd al-Ghafūr ‘Aṭṭār, Ed.), (Vols. 1-6). Beirut: Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn [in Arabic].
 - 25) Kātūziān, Nāşer (1380 SH/2001). Qavā‘ed-e ‘Omūmī-ye Qarārdādḥā [General Rules of Contracts] (Vol. 3). Tehran: Sherkat-e Sahāmī-ye Enteshār [in Persian].
 - 26) Kātūziān, Nāşer (1391 SH/2012). Ḥoqūq-e Madanī-ye Khānevādeh [Civil Family Law]. Tehran: Sherkat-e Sahāmī-ye Enteshār [in Persian].
 - 27) Khān-Moḥammadī, Karīm & Eḥsānī, Ḥakīmeḥ (1397 SH/2018). Moṭāle‘eh-ye Ensānshenākhtī-ye Padīdeh-ye «Khūnbas» dar Mantāqeh-ye Şeydūn-e Khūzestān [An Anthropological Study of the Phenomenon of “Khunbas” in Seydun, Khuzestan]. Faslnāmeḥ-ye Eslām va Moṭāle‘āt-e Ejtemā‘ī [Islam and Social Studies Quarterly], Year 6, No. 1, pp. 140-169. doi: 10.22081/jiss.2018.66171 [in Persian].
 - 28) Khū’ī, Sayyid Abū al-Qāsim (1418 AH/1997). Mawsū‘at al-Imām al-Khū’ī (Vol. 31). Qom: Mu‘assasat Iḥyā’ Āthār al-Imām al-Khū’ī [in Arabic].
 - 29) Khumaynī, Sayyid Rūḥ-Allāh (1424 AH/2003). Taḥrīr al-Wasīlah (‘Alī Islāmī, Trans.), (Vols. 1-3). Qom: Daftar Intishārāt al-Islāmī [in Arabic].
 - 30) Kūh-Kamarī, Sayyed Moḥammad b. ‘Alī Ḥojjat (1409 AH/1988). Kitāb al-Bay‘. Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmīya [in Arabic].
 - 31) Makārem Shīrāzī, Nāşer (1424 AH/2003). Kitāb al-Nikāḥ (Vols. 1, 4 & 6). Qom: Madrasat Imām ‘Alī b. Abī Ṭalīb (‘alayh al-salām) [in Arabic].
 - 32) Māmaqānī, ‘Abdollāh (1350 AH/1932). Nihāyat al-Maqāl fi Takmilat Gayat al-Āmāl. Qom: Majma‘ al-Dhakhā‘ir al-Islāmīyah [in Arabic].
 - 33) Mīrbāqerī, Manşūreh-Şādāt, and Moḥaqeq Dāmād, Maryam al-Şādāt (1401

- SH/2022). Ma' nāshenāsī-ye "Va' deh" va "Ta' ahhod" va Ta' thūr-e Ān bar Tafsīr-e Māddah-ye 1035 Qānūn-e Madanī-ye Īrān [Semantic Analysis of "Promise" and "Commitment" and Their Impact on the Interpretation of Article 1035 of the Iranian Civil Code]. *Feqh va Huqūq-e Khānevādeh [Family Law and Jurisprudence]*, No. 27 (77), pp. 79-104. doi: 10.30497/flj.2022.241515.1695 [in Persian].
- 34) Moḥaqqueq Dāmād, Sayyed Moṣṭafā (1390 SH/2011). *Barrasī-ye Feqhī-ye Huqūq-e Khānevādeh (Nekāḥ va Enḥelāl-e Ān) [Jurisprudential Study of Family Law (Marriage and Its Dissolution)]*. 16th Edition. Tehran: Markaz-e Nashr-e 'Olūm-e Eslāmī [in Persian].
- 35) Moḥaqqueq Dāmād, Sayyed Moṣṭafā; Qanawātī, Jalīl; Vaḥdatī Shabirī, Sayyed Ḥasan, and 'Abdīpūr, Ebrāhīm (1390 SH/2011). *Huqūq-e Qarārdādhā dar Feqh-e Emāmīyeh (Vol. 2) [Contract Law in Imamī Jurisprudence]*. Qom: Pāzhūheshgāh-e Ḥawzah va Dāneshgāh [in Persian].
- 36) Mo'īn, Moḥammad (1356 SH/1977). *Farhang-e Fārsī-ye Mo'īn (Vol. 1) [Mo'īn Persian Dictionary]*. Tehran: Amīr Kabīr [in Persian].
- 37) Morādqolī, Ḥosayn, and Žarqāmī, Sīrūs (1395 SH/2016). *Barrasī-ye Āsar-e Tarmīmī-ye Marāsem-e Khūn-Šolḥ; Moṭāle'eh-ye Moredī dar Ostāne Kermānshāh [Investigating the Restorative Effects of Blood Reconciliation Rituals: A Case Study in Kermanshah Province]*. *Majalleh-ye Huqūqī-ye Dādgostārī [Judiciary Law Journal]*, Year 80, No. 94, pp. 217-234. doi: 10.22106/jlj.2016.21905 [in Persian].
- 38) Mūsavī Bojnūrdī, Sayyed Ḥasan b. Āqā Bozorg (1419 AH/1998). *Al-Qawā'id al-Fiqhīyah (Vol. 5)*. Qom: Nashr al-Hādī [in Arabic].
- 39) Najafī, Moḥammad Ḥasan (1404 AH/1984). *Jawāhīr al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām (Vol. 26)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 40) Nāmyān, Fāṭemeh; 'Ashāyerī, Ṭāhā; Šāleḥī, Ḥūrīeh-Sādāt, and Seyfī, Moḥammad-Rezā (1399 SH/2020). *Khūn-bas dar Farhang-e Sonnatī-ye Īrān; Taḥlīl-e Kārkardgarāyāneh az Manẓar-e Durkheim [Blood Vengeance in Traditional Iranian Culture; A Functionalist Analysis from Durkheim's Perspective]*. *Nashrīyeh-ye Farhang-e Mardom-e Īrān [Iranian Folk Culture Journal]*, No. 60, pp. 107-130 [in Persian].
- 41) Qabūlī Dorafshān, Moḥammad Mahdī (1395 SH/2016). *Barrasī-ye Jāygāh-e Fiqhī va Ḥoqūqī-ye Ta' ahhod be Ezdevāj [Review of Jurisprudential and Legal Position of Marriage Commitment]*. *Moṭāle'āt-e Fiqh-e Islāmī va Mabānī-ye Ḥoqūq [Studies in Islamic Jurisprudence and Legal Foundations]*, Vol. 7, No. 28, pp. 5-26 [in Persian].
- 42) Qanavātī, Jalīl et al. (1379 SH/2000). *Huqūq-e Qarārdādhā dar Fiqh-e Emāmīyeh [Contract Law in Imamīyya Jurisprudence]*. Tehran: SAMT [in Persian].
- 43) Rażavīfard, Behzād; Morādqolī, Ḥoseyn & Žarghāmī, Sīrūs (1395 SH/2016). *Barrasī-ye Āsar-e Tarmīmī-ye Ejrā-ye Marāsem-e Khūn-e Šolḥ; Moṭāle'eh-ye Mowredī dar Ostān-e Kermānshāh [Examining the Restorative Effects of Blood-Reconciliation Ceremonies; A Case Study in Kermanshah Province]*.

- Majalleh-ye Hoquqī-ye Dādgostari [Judicial Law Journal], 80(94), pp. 217-234 [in Persian].
- 44) Sabzawāri, Muḥammad Bāqir (1423 AH/2002). Kifāyat al-Aḥkām (Vols. 2 & 11). Qom: Daftar Intishārāt al-Islāmī [in Arabic].
 - 45) Sabzawāri, Sayyid ‘Abd al-A‘lā (1413 AH/1992). Muḥadhdhab al-Aḥkām (Vol. 18). Qom: Mu‘assasat al-Manār; Daftar Ḥaḍrat Āyatullāh Sabzawāri [in Arabic].
 - 46) Šafā‘ī, Sayyid Ḥusayn (1395 SH/2016). Qavā‘ed-e ‘Omūmī-ye Qarārdādhā [General Rules of Contracts] (Vol. 2). Tehran: Mīzān [in Persian].
 - 47) Seyfi Māzandarāni, ‘Alī Akbar (1427 AH/2006). Dalil Taḥrīr al-Wasīla; al-Muḍāraba. Tehran: Mu‘assasat Tanzīm wa Nashr Āthār al-Imām al-Khumayni (raḥmat Allāh ‘alayh) [in Arabic].
 - 48) Shahīdī, Mahdī (1379 SH/2000). Uṣūl-e Qarārdādhā va Ta‘ahhodāt [Principles of Contracts and Obligations]. Tehran: ‘Aṣr-e Hoquq [in Persian].
 - 49) Shahīdī, Mahdī (1380 SH/2001). Tashkīl al-‘Uqud wa al-Ta‘ahhudāt. Tehran: Majma‘ ‘Ilmī wa Thaqāfi Majd [in Arabic].
 - 50) Shubayrī Zanjāni, Sayyid Mūsā (1419 AH/1998). Kitāb al-Nikāḥ (Vol. 4). Qom: Mu‘assasat Pizhūhishī Ra’y Pardāz [in Arabic].
 - 51) Sobhāni Tabrizī, Ja‘far (1416 AH, a/1995, a). Nizām al-Muḍāraba fi al-Sharī‘a al-Islāmiyya al-Gharrā’. Qom: Mu‘assasat al-Imām al-Šādiq (‘alayhi al-salām) [in Arabic].
 - 52) Sobhāni Tabrizī, Ja‘far (1416 AH, b/1995, b). Nizām al-Nikāḥ fi al-Sharī‘a al-Islāmiyya al-Gharrā’ (Vols. 1 & 7). Qom: Mu‘assasat al-Imām al-Šādiq (‘alayhi al-salām) [in Arabic].
 - 53) Ṭabāṭabā‘ī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāzim (1410 AH/1989). Ḥāshiyat al-Makāsib (Vols. 1 & 2). Qom: Ismā‘īliyyān [in Arabic].
 - 54) Tajlīl Tabrizī, Abū Ṭālib (1421 AH/2000). al-Ta‘liqat al-Istidlāliyah ‘alā Taḥrīr al-Wasīlah. Tehran: Mu‘assasat Tanzīm wa Nashr Āthār al-Imām al-Khumayni (raḥmatullāh ‘alayh) [in Arabic].